

Текстте колдонулган техникалык терминдер авиацияга тиешелүү, жөнөкөй семантикалык түзүлүшкө ээ жана жалпы сөздүктө колдонулбайт.

Илимий терминдердин айрымдары эл аралык терминдер, анткени алардын башка европалык тилдерде, анын ичинде орус тилинде аналогдору бар: кабина, блистер, шасси, aileron, пилон, радар.

Терминдер менен катар текстте стереотиптик сөздөр жана үйрөтүүчү клишелер менен туюнтулган нейтралдуу лексика да камтылган.

Анализге алынган текстте илимий стилге мүнөздүү болгон бир катар аббревиатуралар да бар. Бул белгилер англис тилиндегидей өзгөрүүсүз колдонулат:

A3 – учуу кырсыгы боюнча кеңешчи;

AACB– Авиация жана космонавтика боюнча координациялык кеңеш;

C/S – Call Sign «чакыруу белгиси»;

FL – Flight Level (Altitude) «учуу деңгээли (абсолюттуу бийиктик)»;

VFR – «визуалдык учуунун эрежелери».

Анализге алынган тексттин терминдеринин мааниси анын сөзүндө же сөз айкашында ачык жана өзгөчө болгон.

Жалпысынан алганда, илимий стилдеги текст илим чөйрөсүн тейлейт да, илим чөйрөсүнүн максат, милдеттерине, мыйзам ченемине ылайык түзүлөт. Түпкү негизинде илимий чөйрө материянын түрдүү касиет белгилери, өнүгүү, өзгөрүү мыйзам ченемин ачык түшүндүрүү максатын көздөйт. Ушуга жараша илимий чөйрөдө маалымат туюндуруунун өзгөчө ыкмалары, өзүнүн табияты боюнча көркөм стилге, публицистикалык стилдин расмий эмес жанрларына жана турмуш-тиричиликте сүйлөө стилине карама-каршы стили калыптанган. Ошондуктан илимий стилдеги текст логикалуу, түшүнүктүү, так жана жыйынтыктуу болот.

Колдонулган адабияттар:

1. Маразыков, Т.С. Кыргыз тилинде текстти уюштуруучу каражаттар. Авто.реф. канд.дисс. / Т.С.Маразыков. – Б., 1996.
2. Мусаева, В.И. Байланыштуу кепти, кептин стилдерин окутуу. Монография. В.И.Мусаева. – Б.: 2009
3. Аширбаев, Т. Кыргыз тилинин стилистикасы: функционалдык стилдер. 4-китеп. / Т.Аширбаев. – Б.: 2004.
4. Бийгелдиева, К.А. Адабий тилдин функционалдык стилдери. / К.А. Бийгелдиева. //Известия вузов, № 4, 2014. – 159-160-бб.

УДК 81-13

DOI 10.33514/1694-7851-2022-2-50-55

Садыкова К.

И.Арабаев атындагы КМУ, мамлекеттик тил жана маданият институту, ага окутуучу

Садыкова К.

КГУ им. И.Арабава, институт государственного языка и культуры, старший преподаватель

Sadykova K.

KSU I. Arabava, Institute of State Language and Culture, Senior Lecturer

ИЛИМИЙ СТИЛДЕГИ ТЕКСТТЕРДЕГИ ТЕЗИС ЖАНА ЦИТАТА ТЕЗИСЫ И ЦИТАТЫ ТЕКСТОВ НАУЧНОГО СТИЛЯ THESES AND QUOTATIONS OF SCIENTIFIC STYLE TEXTS

Аннотация: Макалада илимий стилдеги тексттерге тезис жана цитата алуунун жолдору каралат. Тезистин структуралык өзгөчөлүктөрү, мүнөздүү белгилери сыпатталат. Цитатаны колдонуунун грамматикалык жолдору сунушталат.

Аннотация: В статье рассматриваются тезисы и цитаты из текстов научного стиля. Описываются структурные особенности и характерные черты тезисов. Предлагаются грамматические способы употребления цитаты.

Abstract: The article deals with abstracts and quotations from scientific style texts. The structural features and characteristic features of theses are described. Grammatical ways of using the quotation are suggested.

Негизги сөздөр: илимий стиль, текст, субстиль, термин, тезис, цитата, төл сөз, бөтөн сөз, тике сөз, кыйыр сөз, киринди сөз.

Ключевые слова: научный стиль, текст, подстиль, термин, тезис, цитата, авторское слово, чужое слово, прямая речь, косвенная речь, вводное слово.

Key words: scientific style, text, substyle, term, thesis, quotation, author's word, someone else's word, direct speech, indirect speech, introductory word.

Илимдин тармактарынын өзгөчөлүгүнө ылайык атайын терминдер жана кесиптик лексика менен жазылган эмгектердин стили илимий стиль деп аталат. Илимдин теориялык маселелеринен кабар кылуу, анын себебин түшүндүрүү стилдин милдетине кирет. Бул изилдөө ишибизде тезис жана цитата алуу, аны текстте берүүнүн өзгөчөлүктөрүн иликтөөгө орун берилди. Бул жаш изилдөөчүлөргө жардамы тиет деп ойлойбуз.

ТЕЗИС – бул макала же докладдын негизги жоболорунун эч кандай мисалдарсыз абдан кыскартылган формасы. «Тезис» деген сөз грек тилинен алынып, «жобо», «токтом», «бекитүү», «бекемдөө» дегенди туюндурат».

Ашыкча сөздөргө, кайтоолорго орун берилбейт. Докладды же макаланы окуп жана анын бөлүмдөрүн план тибинде бөлүштүрүү, ошол пландын негизинде негизги ойду камтыган сүйлөмдөрдү, үзүндүлөрдү жазуу; ошол сүйлөмдөрдүн негизинде логикалык жактан ырааттуу, бири-бири менен байланыштуу текст тезис болот [Маразыков, 1996: 96-97-бб.].

Тезистеги өзгөчөлүк – алардын ар биринин логикалык жактан жыйынтыктуулугу, тексттин маанилик жана синтаксистик бүтүндүгү. Тезистеги ар бир пунктту бир бүтүндүүлүктүн бүткөн бөлүгү катары номерлөө маанилүү.

Эгер, тезистин татаал түрүн түзүү керек болсо, анда далил, мисалдарды кыскача баяндагандан кийин ар бир тезисти сүйлөмдөр менен логикалык жактан байланыштырат. Натыйжада, негизги маселелери кыска, мазмундуу баяндалган чакан макала пайда болот. Мазмундун мындай кыскартылышын айрым учурларда конспект деп да аташат. Конспект тезистен айырмаланып, айрым жоболорду бириктирген текст катары саналат.

Тезистин мүнөздүү белгилери бүтүмдүүлүгү, негизделгендиги, жоболорунун ачык-айкын белгилүүлүгү, тактыгы болуп саналат. Бүтүндөй макаланын айрым жоболорунун анын айланасында бириккен, байланышкан, негизги ой-пикирлер тезисте камтылат. Тезис түзүүдө макаладагы айрым бөлүктөрдүн негизги ойлорун гана чагылдырбастан, алардын карымкатышын, ички логикасын да бере билүү керек. Тезистин тили так, ачык болуп, ашыкча

сөздөргө, кайталоого жол берилбейт. Ой жүгүртүүлөр окуу-илимий стилде так, аргументтүү, категориялык, математикалык теоремалар, лингвистикалык эрежелер сыяктуу тастыкталат. Көбүнчө, чакчылдар, чакчыл түрмөктөр катышып, жекеден жалпыга дегендей, бир түшүнүк менен экинчи түшүнүктүн маанисин көрсөтөт. Жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөр жыш кездешет.

Тезистерди мүмкүн болушунча макаланын текстине жакын түзүү менен, макаладан этияттык менен сөздөр, үзүндүлөр, сүйлөмдөр кыскартылат. Ар кыл стилдеги макалаларга тезис түзүүдө, көбүнчө көркөм, окуу-илимий, публицистикалык стилдеги макалаларга жазылган тезистерди карап чыгуу керек. «Тезис чыгарманын же макаланын эң негизги мазмунун камтыгандыктан, конспектиге салыштырмалуу көлөмү чакан болот» (5.98).

Текст боюнча негизги корутундуну алууда төмөнкүлөр эсте болууга тийиш:

- 1) тексттеги негизги ойду табуу;
- 2) алынган корутундуларды белгилөө.

Тексттеги ойду маанилик жактан тизмектештирип, иреттеп жазуу зарыл. Тезис далилдүү жана далилсиз түзүлүшү мүмкүн. Өтө кыска тезиске далилдин зарылдыгы жок. Эгерде, көлөмдүү болсо анда далилдер сөзсүз зарыл. Конспектиге салыштырмалуу тезис көбүнчө пункттарга бөлүнүп, ар бир пункт бүткөн бир ойду туюнтат. Бул окуу-илимий, публицистикалык стилдеги материалдарга, жооптуу докладдарга мүнөздүү.

Илимий текстти жазууда цитата алуу, окумуштуулардын эмгектеринен шилтеме берүүнүн мааниси чоң жана анын өзүнө тиешелүү артыкчылыктары жана ошондой эле аны тариздөөнүн жолдору бар.

Цитата алуунун негизги талаптары 1-сүрөттө берилди (1-сүр.)

1-сүрөт. Цитата алуудагы негизги талаптар

Цитатадан (шилтемеден) тандай жана пайдалана билүүнүн мааниси төмөндөгүдөй:

- окуган тексттин мазмунун түшүнүү үчүн;
- текстти жандуу кылып көрсөтүү үчүн;

– цитата ойду бекемдөө жана далилдүүлүк үчүн кызмат кылат.

Цитатадан пайдалануунун жолдору төмөнкүдөй:

– текстти окууда цитата үчүн зарыл материалдарды тандап алып, белгилөө; белгиленген цитаталардын мазмунун, далилдүүлүгүн кароо;

– цитатаны көчүрүп жазууда автордун аты, жөнү, китептин аты, чыккан жылы, басманын аталышы, бети так көрсөтүлүүгө тийиш;

– цитата башка бирөөнүн сөзү болгондуктан аны туура өзүндөй берүү керек.

Цитатаны туш келди ала бербестен, зарылдыгына карата тандоо, иликтенип жаткан темага байланыштыруу зарыл. Кандай цитата пайдаланылса да, алынган китептин автору, аталышы, чыккан жылы, басылган басмасы, бети көрсөтүлөт.

Цитата алуунун тартибин билбей, текст үчүн зарыл цитатаны таба албай, бүтүндөй барактарды көчүрүп алуу туура эмес. Ошол себептүү цитатаны колдонуунун ыкмаларына анча татаал эмес материалдын негизинде үйрөнүп, бара-бара татаал түрүнө өтүү керек.

Цитата тандоонун элементардык түрүнө кайсы бир автордун кебин ажыратып билүү да кирет. Цитата төмөнкү учурларда колдонулат:

- автордун ойлорун өзүнүн жеке сөздөрү менен бекемдөөдө;

- изденүүчүнүн өзүнүн жекече ой жүгүртүүлөрүн башка автордун эмгектериндеги цитаталар менен кошумчалагысы келгенде;

- качан окуучу өзүнүн кебинде автордун образдуу же алгылыктуу ойлорун колдогусу келгенде;

- автордун стилинин өзгөчөлүгүн билүү керек болгондо ж.б.

Цитаталарды туура тандоо жана орундуу колдонууда жоопкерчиликтүү мамиле жасалууга тийиш. Анткени цитатаны алууда абзацтагы бүтүндөй текстти «үзүп» алгандан алыс болуу керек. Мындай болгондо изденүүчүнүн өзүнүн ой жүгүртүүлөрү, максаты жоготот.

Ошол эле учурда лингвистикалык жактан эмоционалдуу-экспрессивдүү эмес маанидеги этиш сөздөрдүн кайталануусуна коп жол бербөө керек: «жазат», «айтат», «деген», «керек», «болот», «деди», «дептир». Мындай супсак кайталоолор стилди жардылантат, айрыкча классиктердин таасын ойлорунун жанында угумсуздукка алып келет.

Ошондуктан цитата алууда стилдик кемчиликтерден качуу талап кылынат:

Биринчиден, ар кыл этиш сөздөрдүн ордуна автордун предметке, окуяга, көрүнүшкө карата ой жүгүртүүсүн ачык-айкын чагылдыра турган сөздөрдү тандоо. Мисалы, Т. Сыдыкбеков мындай деп «жазат», «айтат» дегендин ордуна жазуучу «сунуш кылат», «чакырган», «данктаган», «кубанган», «колдогон», «нааразы болгон» дегендей сөздөрдү колдонууга болот.

Экинчиден, ошол эле этиш сөздөрдү образдуу маанидеги көркөм каражаттар менен толуктоо;

Үчүнчүдөн, цитаталарды автордун сөздөрү менен гана албастан, өз сөзүн кошуп да берүү.

Төртүнчүдөн, кириңди сөздөрдүн жардамы менен текстке цитаталарды киргизүү.

Цитата – өз алдынча сүйлөм. Анткени анда автор өзүнүн айтайын деген оюн өнүктүрүп жүрүп отурат. Автордун сөздөрүн тике сөздүн алдында, ортосунда жана андан кийин коюу менен изилдөөчү синтаксистик конструкциялардын ар түрдүүлүгүнө жетише алат. Кээде экспрессивдүү, образдуу этиш сөздөр да стилистикалык максатта автордун сөзү катарында пайдаланылат. Цитата алууда логика-стилистикалык каталарды түзөтүүнүн үстүндө да иш жүргүзүлөт. Мисалы:

- тике сөздүн кыйыр сөз менен аралашып кетүүсүн оңдоо;
- кыйыр сөз менен тике сөздүн ортосундагы грамматикалык байланыштын бузулушун түзөтө билүү;
- автордун кебиндеги кайталоону, орунсуз колдонууну түзөтө алуу.
- цитаталарды кайдан алгандыгын булагын көрсөтүүсү;
- басманын атын, беттерин көрсөтүүсү ж.б.

Цитатаны тариздөөнүн бир нече ыкмалары болот:

- тике сөз менен берүү,
- кыйыр сөз менен берүү,
- киринди сөздөр менен берүү.

Мисалы, 9-класстын «Кыргыз тили» окуу китебиндеги эрежеге таянып, цитатанын тике жана кыйыр сөз менен берген учурларын карап көрүүгө болот (2-сүр.).

Башка бирөөнүн сөзүн өзүнүн сөздүк тутуму жана грамматикалык түзүлүшү боюнча эч өзгөрүүсүз ошол калыбында колдонулган бөтөн сөздүн бир түрү тике сөз деп аталат.

Тике сөз дайыма сөздү айткан кишинин өзү тарабынан айтылат. Булардын мааниси, лексикалык тутуму, грамматикалык түзүлүшү өзгөртүлбөй, сөздү айткан киши тарабынан кандай мааниде, кандай формада айтылса, ошол боюнча толук сакталып берилет.

Биздин заманга чейинки I кылымда архитектор-инженер Архимед салыштырма салмак мыйзамын ачып жатып: «Эврика! (Мен таптым!)», – деп кыйкырып жиберген.

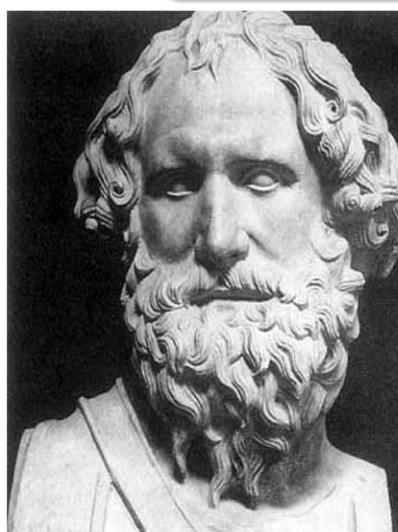
Тике сөздүн алгачкы грамматикалык түзүлүшү, лексикалык курамы жагынан айрым бир өзгөрүүлөргө учурап, бирок андагы негизги мазмун сакталуу менен айтылса, кыйыр сөз деп аталат. Кыйыр сөз автордун атынан берилет.

Биздин заманга чейинки I кылымда архитектор-инженер Архимеддин салыштырма салмак мыйзамын ачып жатканда анын кыйкырып жибергени ылакапка айланып кетти.

Киринди сөз – айтылуучу ойдун түрдүү кырдаалын билдирген сөздөр же сөз тизмектер. Цитатанын киринди сөздөр менен коштолуп, же киринди сөзгө айландырып колдонууга болот:

Азыркы күнгө чейин окумуштуулар арасында жаңы илимий ачылыштар жасалганда, Архимеддин эврикасындай, кыйкыруу салтка айланып баратат.

Цитатаны берүү жолдору

2-сүрөт Цитатаны берүү жолдору

Цитатаны пайдалана билүүнүн айрыкча төмөнкүдөй мааниси бар:

- иликтенип жаткан темасын, идеясын толук түшүнүү үчүн;
- автордун сөзүн жандуу кылып көрсөтүү үчүн;
- цитата далилди бышыктоо, ойду бекемдөө үчүн кызмат кылат ж.б.

Цитатаны туш келди эмес, керектүү учурунда пайдалануу керек экендигин түшүнүү маанилүү.

Колдонулган адабияттар:

1. Маразыков, Т.С. Кыргыз тилинде текстти уюштуруучу каражаттар. Авто.реф. канд.дисс. / Т.С.Маразыков. – Б., 1996.
2. Мусаева, В.И. Байланыштуу кепти, кептин стилдерин окутуу. Монография. В.И.Мусаева. – Б.: 2009
3. Аширбаев, Т. Кыргыз тилинин стилистикасы: функционалдык стилдер. 4-китеп. / Т.Аширбаев. – Б.: 2004.
4. Бийгелдиева, К.А. Адабий тилдин функционалдык стилдери. / К.А. Бийгелдиева. //Известия вузов, № 4, 2014. – 159-160-бб.

УДК 81'112

DOI 10.33514/1694-7851-2022-2-55-62

Садыкова С.З., Мусабаева Р.Ш.

И.Арабаев атындагы КМУ, Манастануу жана лингвистика институту, филология илимдеринин доктору, профессордун м.а.,

И.Арабаев атындагы КМУ, Манастануу жана лингвистика институту, доцент

Садыкова С.З., Мусабаева Р.Ш.

КГУ им. И.Арабаева, Институт Манасоведения и лингвистики, доктор филологических наук, и.о. профессора,

КГУ им. И.Арабаева, Институт Манасоведения и лингвистики, доцент